

De hele wereld in één zonnestraal

Het nachtelijk visioen van Benedictus van Nursia

Op zijn 33ste besloot de heilige Gregorius (540-604), zoon van een welvarende, Romeinse patriciër en zelf een poosje *praetor urbanus* (prefect) van de eeuwige stad, om het voorvaderlijk paleis ten zuiden van de Clivus Scauri als klooster in te richten. In dat Andreasklooster trad Gregorius ook zelf in om er een beschouwend leven te leiden en zich vooral in de geschriften van Augustinus van Hippo te verdiepen. Daar legde hij tevens de basis voor het tweede boek van de *Dialogen*, een hagiografisch geschrift dat uiteindelijk vier delen zou vormen.¹ Dit tweede boek handelt over het leven van Benedictus van Nursia (480-547), de schrijver van de door Gregorius fel bewonderde *Regel voor monniken*.

Zeventien jaar na zijn monniksgelofte werd Gregorius, nadat hij enkele jaren als *apocrisiarius* (pauselijk ambassadeur) aan het keizerlijk hof in Constantinopel had verbleven, tot paus gekozen. Hij zou de geschiedenis ingaan als theoreticus van het Petrusambt, grondlegger van de Kerkelijke Staat (het latere Vaticaan) en initiator van de zogenaamde Gregoriaanse missie (kerstening van de Angelsaksische volkeren). Zijn hang naar contemplatie en verinnerlijking was echter even legendarisch als zijn organisatorisch en bestuurlijk talent.

Gregorius de Grote en zijn heiligenlevens

Die bekommernis om het innerlijk leven – dat van hemzelf en van allen die aan zijn zorg werden toevertrouwd – niet te laten verschromelen onder de druk van de zorgen des levens, uitte Gregorius op een uitzonderlijk welsprekende manier in zijn *Dialogen*. De kunstige opbouw van de daarin opgenomen novellen, in een textuur die veel te danken heeft aan een apart gevoel voor de allegorische meerwaarde van sommige overleveringen en aan een voorliefde voor de bijbelse getallensymboliek, zegt in dit opzicht al genoeg over het belang dat Gregorius hechte aan ervaringen en wederwaardigheden van stichtelijke voorbeelden die erom vragen herhaaldelijk te overwegen. De kracht van die reeks heiligenlevens – vijftig in totaal – ligt echter niet alleen in de literaire

Gregorius de Grote, kerkleeraar en grondlegger van de Pauselijke Staat.

waarde van de kleurrijke verhalen, mythen en legenden, maar ook en vooral in de subtiële band met de mystieke theologie die de kerkleeraar na aan het hart lag. De *Vita Benedicti* (Leven van Benedictus), het centrale gedeelte van de *Dialogen*, scheert hierin zelfs hoge toppen.²

Niet de zichtbare resultaten van het levenswerk van Benedictus – die overigens na de inval van de Longobarden in 577 grotendeels aan gruzelementen werden geslagen – maar de geestelijke betekenis van de monnikenvader van Subiaco en Montecassino, vond Gregorius de moeite waard om er een heel boek aan te wijden. Het portret dat het tweede luik van de *Dialogen* aan een wereld van verval en verwarring voorhoudt, is dat van een heilige die het genot van de schoonheid van het zoeken naar God verreweg boven alle wereldlijke ambities stelde. De wonderen die Benedictus volgens zijn hagiograaf verrichtte, markeren dan weer de stapstenen in een, soms moeizaam doorlopen, geestelijk groeiproces, veeleer dan de eerbiedwaardige status van de godsman te onderstrepen. (Al moet toch ook erkend worden dat Gregorius er geen twijfel over laat bestaan dat de protagonist van zijn novelle wel degelijk hoge adoratie verdient: Benedictus toont zich als een ‘gezegende’, vervolmaakt in de bijbelse en monastieke waardigheid.) Wonderlijke gebeurtenissen duiden immers op de werkzaamheid van Gods Geest, waaraan de mens ondergeschikt blijft. Gerard Mathijssen osb, de fijnzinnige commentator van de *Vita Benedicti* in de Nederlandstalige regio, schreef daarover:

Als een dienaar Gods, een mens van klaarblijkelijke deugdzaamheid, een wonder verricht, geeft dat de zekerheid dat deze mens door Gods Geest wordt bezielde, en dat de reddende macht van de Voorzienigheid werkzaam is in de wereld. De ervaring van die reddende macht was voor Gregorius van groot belang: (...) rampen en oorlogen waren in zijn tijd schering en inslag – zonder sterk geloof in de Voorzienigheid zou ieder tot het besluit gekomen zijn dat de wereld door de Schepper in de steek wordt gelaten en dat de Heer zijn hand heeft teruggetrokken.³

Die notitie loopt parallel met wat Gregorius zelf te kennen gaf bij de aanvang van zijn eerste boek in de *Dialogen*:

Bij een ziel die van de heilige Geest vervuld wordt, springen specifieke kenmerken in het oog: wonderen en nederigheid. Komen deze beide in volmaakte harmonie in één ziel samen, dan vormen ze een sprekend getuigenis voor de aanwezigheid van de heilige Geest. (*Dial.* I,1)

Dat inleidend fragmentje is bovendien de perfecte ‘illustratie’ van een krachtlijn in Gregorius’ visie over de contemplatie.⁴ Voor Gregorius betekent het schouwen van het hogere geen loskoppeling van al het zichtbare. Enerzijds doet dat zichtbare de beklemming der vergankelijkheid ervaren – wat meteen herinnert aan de duistere kant der dingen en het onvermogen van de mens om zijn blindheid en verstarring te ontvluchten –, anderzijds herbergt het een dieper, geestelijk leven – wat dan weer het verlangen aanvuurt om de weg naar het Licht te voleinden. “Zoals de kracht van de geest het lichaam doet leven en bewegen, zo vervult ook een goddelijke kracht alles wat ze geschapen heeft”, schreef de paus in het vierde boek van zijn meesterwerk *Dialogen*. (*Dial.* IV,5)

De pelgrimage naar het hemels vaderland

Gregorius’ visie over de contemplatie is ook bepalend voor de hele teneur van de *Dialogen*. Zoals de heilige Gregorius het leven van de monnikenvader uiteenzet, moet het gezien worden als een geduldige pelgrimage, een geografische tocht die zijn reiziger langs smalle bergpassen en uitgestrekte vlakten voert, om hem dan uiteindelijk tot de hoogste top van de berg te voeren en zelfs daar bovenuit tot over de hemelpoort. Met het optekenen van de hagiografische vertellingen wilde de paus geen chronologiegetrouw *curriculum vitae* van de patriarch der monniken schetsen, maar eerder tegemoetkomen aan het verlangen uitgedrukt door zijn dialoogpartner, de diaken Petrus:

Graag zou ik zien dat u op mijn verzoek ingaat door een aantal gebeurtenissen over [de heiligen] te verhalen. (...) Wanneer men wonderen beschrijft, bewerkt dat evenzeer stichting van de lezers. Bijbeluitleg doet ons immers begrijpen hoe we de deugd moeten vinden en vasthouden. Maar door verhalen over wondertekenen gaan we inzien hoe de deugd, eenmaal gevonden en vastgehouden, zich manifesteert. Sommigen laten zich eerder door voorbeelden dan door preken tot liefde voor het hemels vaderland ontvlammen. (*Dial.*, prol.)

‘Liefde voor het hemels vaderland’. Als dat het motief is om te vorderen op de weg, dan blijkt de uiterlijke reis niets anders te zijn dan een innerlijke tocht, waarin afdalen en opgaan, afbreken en opbouwen, afsterven en herboren worden tegenstellingen zijn die overbrugd, verbonden en overwonnen

Gregorius de Grote, glasraam van W.H. Jansen in de St. Servatiuskerk in Landkern, ca. 1910.

worden door de ene, levende God. Miraculeuze gebeurtenissen die de gewone orde der dingen doorbreken, zijn dan nuttig om de smaak te verfijnen voor de geestelijke werkelijkheid die enkel met het innerlijke oog beschouwd wordt: het ultieme doel van het ‘hemels vaderland’. Wonderen zijn bovendien de exempels van de gelovige zekerheid dat er geen nacht zo duister is of het ochtendgloren maakt er een feestelijk einde aan.

Zo’n feestelijk einde kent het door Gregorius gecomponeerde levensverhaal van ‘de gezegende’ ook. Kort na zijn sterven zien twee leerlingen van Benedictus een met tapijten belegde en door lampen omzoomde weg die recht naar de hemel leidt. Zij vernemen dat langs die weg hun meester en geliefde des Heren in het eeuwige vaderland is thuisgekomen. (*Dial.* II 37) Maar voorafgaand aan dat droomgezicht genoot Benedictus ook zelf een visioen waarvan het relaas minstens even bemoedigend klinkt als de verschijning die de leerlingen ten deel viel. Het is het nachtelijk visioen waarin een glanzend licht verschijnt en de verbouwereerde monnikenvader de hele wereld als in één zonnestraal voor de ogen wordt gevoerd.

Het visioen

Het grote, kosmische visioen, dat een voorsmaak biedt van de ultieme zaligheid en de onzeggbare schoonheid der beschouwing, beschrijft Gregorius in de hem kenmerkende bekoorlijke stijl in het 35ste hoofdstuk van zijn *Vita Benedicti*:

Giovanni del Biondo,
*Het visioen van
 Sint Benedictus*, tempera
 en bladgoud op linnen,
 ca. 1360.
 © Art Gallery of Ontario.

Terwijl de broeders nog sliepen, stond de man Gods Benedictus, die al begonnen was aan de nachtwake voor het uur van het nachtelijk officie, aan het venster en bad tot de almachtige Heer. Terwijl hij naar buiten keek in het holle van de nacht, zag hij plotseling hoe een van boven neerdalend licht het nachtelijk duister geheel verdreef en zo intens begon te glanzen dat dit licht, opstralend te midden van de duisternis, het daglicht overtrof. Maar er volgde in dit visioen nog iets wonderbaarlijks: de hele wereld – dat vertelde hij later zelf – werd hem ook nog, als in één zonnestraal samengevat, voor ogen gevoerd. (*Dial.* II 35,2-3)

Op de vraag van Petrus hoe zoiets kan, antwoordt Gregorius in termen die strikt binnen de parameters vallen van wat het zien betekent voor iemand die 'met zichzelf woont' (*habitare secum*) en zich laat aanraken door een glimp van Gods genade:

De uitdrukking: 'de wereld werd voor zijn ogen in één ding samengevat', betekent niet dat hemel en aarde werden verkleind, maar dat de ziel van de ziener werd vergroot. Hij was in God vervoerd en kon daarom moeiteloos alles bijeenzien, wat onder God is. In het licht dat uiterlijk voor zijn ogen glansde, was een innerlijk licht voor zijn geest, dat, omdat het de ziel van de ziener naar het hogere wegrukte, hem kon laten zien hoe beperkt al het lagere is. (*Dial.* II 35,7)

Eén ding is duidelijk. De godsman die in vervoering verkeert, blijft pal achter het venster staan. Alsof hij hiermee uiting wil geven aan het enigszins ontluisterende besef dat de menselijke ziel nauw is ten aanzien van de schepende liefde en dat er geen ‘overbrugging’ mogelijk is. Toch verwijdt zich de ziel van de biddende monnikenvader zodra ze zich openstelt voor het onbegrensde licht dat door de kieren van het besloten binnenhuis de hele ruimte van het hart vult.

Zoals Gregorius dit vertelt, breekt het visioen als het ware open (*disclosure*) en doet zich iets voor wat je zou kunnen noemen “de elektrificerende werking van een verbeelding waarvan de drijvende kracht ligt in het aanraken van een moment van licht en donker dat zich aan gene zijde bevindt van goed en kwaad”.⁵

De bevlogen hagiograaf wist waar hij zijn metaforen moest halen om zijn opvattingen over de innerlijke activiteit van een ziener aan de man te brengen: uit de Bijbel, het boek waarin hij *alter ego*'s ontdekt van de heiligen waaraan de wereld nood heeft. Ook in zijn beschrijving van het kosmische visioen van Benedictus zijn bijbelse reminiscenties aan te wijzen. Een van die subtiele dwarsverbanden, die – zoals altijd in dat tweede boek van de *Dialogen* – een kernidee uit de *Regel voor monniken* illustreert, ontstaat doordat Gregorius heel nadrukkelijk over een venster spreekt. Het venster is een motief dat een belangrijke rol speelt in enkele oudtestamentische passages over het grootse tempelvisioen ten tijde van de Babylonische ballingschap.

Licht door engtes binnenlaten

In zijn commentaar op het geheimzinnige en breedvoerig uitgesponnen tempelvisioen van de profeet Ezechiël (Ez. 40-42) liet Gregorius de Grote zijn gedachten gaan over de ‘uitdijing van de innerlijke perceptie’ (*laxatio sinus mentis*) bij de beschouwing van wat een mens, hoe hoog hij dan ook in het geestelijke leven moge zijn opgeklommen, nooit in alle scherpheid zal kunnen zien zolang hij nog in het aardse tranendal verkeert. Dankbaar maakt de kerkvader daarbij gebruik van het motief van de venster, dat als ontelbare lichtpuntjes in het relaas van de profeet voorkomt. In zijn uitleg van het visioen stelt Gregorius dat venster voor als een architectonische opening waarvan de negge – ook wel dagkant of kantelaaf genoemd – schuin naar binnen gaat.

Cosmas Damian Asam, *Het visioen van Benedictus*, fresco in de abdijkerk van Weltenburg (Beieren), ca. 1735.

Hij knoopt er vervolgens zijn theorie over de ware beschouwing van de ‘eenvoudigen van hart’ (de nederigen die het Woord tot hun geestelijk nut benaderen) aan vast. De bewuste passage in het tweede boek van de *Homilieën over Ezechiël* luidt als volgt:

Aan die afgeschuinde vensters is de kant waardoor het licht binnenvalt, eng, maar de binnenkant die het licht opvangt, breed: zo is het met de geest van hen die beschouwen. Zij zien maar zwakjes iets van het ware licht, maar innerlijk worden zij tot een grote wijdte uitgedijd. Wel kunnen ze maar ternauwernood en met moeite een ietsje vatten van wat zij aanschouwen. Want het is maar uiterst weinig wat zij, die beschouwen, van het eeuwige zien, maar juist door dat weinige wordt het innerlijk van de geest losgemaakt zodat de liefdesgloed toeneemt. Innerlijk zijn ze wijd, omdat ze het licht van de waarheid als door engtes binnenlaten.⁶

Die allegorische duiding van het decorum in het droomgezicht van Ezechiël vult niet alleen de in de *Dialogen* voorhanden zijnde uitleg over Benedictus’ nachtelijk visioen aan, ze brengt ook de grondhouding van de gehoorzaamheid en de standvastigheid in het geding, waarover de *Regel van Benedictus* zegt dat ze zich aan het begin als een nauwe poort aandient, maar verderop veel wijder wordt. Of in de woorden van de monnikenvader:

Als een voorschrift wat streng geformuleerd wordt vanuit een goede gedachte – voor verbetering van fouten of behoud van de liefde – dan moet je niet schrikken en terugdeinzen voor de weg van het heil: het kan niet anders of die weg is aan het begin smal. Maar in de loop van de monastieke levensweg, met de groei van het geloof, verruimt je hart zich en wordt de tocht waarin je vaart maakt op de weg van Gods geboden er een van onuitsprekelijk zoete liefde. (RB prol.,47-49)

Anders gezegd, wie de aanvankelijke engte van het zelfgekozen pad minacht en er geen uitgelezen kansen in ziet om zijn geest los te maken van dingen die de eigendunk voeden, zal ‘het licht van de waarheid’ niet zien en zich vooralsnog niet laten bewegen door een ‘toenemende liefdesgloed’.

“De eerlijke manier waarop de Regel de prozaïsche en aardse kant – zeg maar: de duistere of beklemmende kant – van het kloosterleven beschouwt, werkt bevrijdend”, schreef ook Esther de Waal in haar longseller *Seeking God*.⁷ De anglicaanse predikantendochter maakte die reflectie trouwens bij haar lectuur van Gregorius’ beschrijving van het nachtelijk visioen van Benedictus, waarin de heilige “heel de schepping ziet, verzameld in één zonnestraal, alles in het licht van het Woord ‘zonder wie niets was gemaakt, dat gemaakt is’”. Voortbordurend op de beeldspraak uit het venstervisioen van Benedictus zou je misschien zelfs mogen stellen dat het een zegen is om de nietigheid van de hele wereld in één samengebald ‘ding’ te mogen zien, omdat je dan tenminste

Na het laatste onderhoud met zijn zus Scholastica, ziet Benedictus vanuit een toren in Montecassino haar ziel in de gedaante van een duif ten hemel stijgen. Fresco van de Umbriaan-Marchigiaanse school (15de eeuw).

in een zeldzaam helder moment hebt beseft dat jij alvast geen speelbal van het lot hoeft te zijn in een wereld die het reilen en zeilen laat bepalen door het motto ‘gedane zaken nemen geen keer’.

De nacht van vrijheid

De nacht staat, zoals in alle (latere) middeleeuwse mystieke teksten, voor de ideale uitwendige conditie van de beschouwing. In de nacht vindt de biddende mens de *quies contemplativa* of de rust van het hart dat zich heeft afgezonderd van alles dat een belemmering vormt om in het diepste van zichzelf binnen te gaan, om zich daar te laten aanraken door de Ene. De contemplatief gerichte mens, zo beweert Gregorius de Grote in andere geschriften, moet de patriarch Jakob navolgen, van wie de Schrift verhaalt dat hij onderweg insliep, met een steen (zinnebeeld van Christus) onder het hoofd. Hij dient zijn ogen te sluiten voor het zichtbare, opdat hij in zijn ‘geestelijke slaap’ zou kunnen ontdekken wat hem naar het ware Licht voert.⁸

Toch is Gregorius altijd beducht geweest voor een misleidende verheerlijking van de *visio noctis*. De innerlijke concentratie maakt immers ook bewust van het ‘holle van de nacht’ waarin de mens dreigt opgeslokt te worden. In de reeds aangehaalde prekenbundel maakt Gregorius zijn lezers deelgenoot van de ontzuisterende vaststelling:

In het beschouwende leven is er sprake van een grote inspanning van de geest (...) als deze tracht uit te stijgen boven al het lichamelijke, als hij zich vernauwt om zich te kunnen verruimen. En inderdaad, soms slaagt de geest erin de overwinning te behalen en de duisternis van zijn blindheid te boven te komen, zodat hij, vluchtig en slechts even, iets van het onbegrensde licht

aanraakt; maar, naar zichzelf teruggekaatst, keert hij terstond terug, en van dat licht dat hij met de kracht van zijn verlangen bereikte, valt hij zuchtend weer in de duisternis van zijn eigen blindheid.⁹

Elders gebruikt Gregorius het beeld van de sprinkhaan om de armzalige pogingen van de beschouwende mens te typeren. In de contemplatie gaat het eraan toe zoals bij dat tsjirpende insect in de natuur: hoog opspringen, onmiddellijk daarna weer op de grond vallen en versuft op een grassprietje blijven zitten.

Verwonderlijk is het dus niet dat de verteller van het kosmische visioen de spanning tussen nacht en dag, duisternis en licht, en zelfs tussen binnen en buiten, tot het einde aanhoudt. Het donker baart de lichtflits en de heldere schicht priemt het zware 'kleed' van de nacht, zou je kunnen zeggen. En zo moet het volgens Gregorius ook in de hele levenswandel van de Italiaanse monnikenvader zijn geweest. Als jongeman trok de heilige zijn voet terug van de drempel van de wereld om niet op het hellend vlak van de ondeugden te belanden en in de grondeloze, zwarte diepte te storten. Vanaf dat moment echter toonde zich zijn geestelijke sterkte in de schijnbare *faits divers* die sporen droegen van (zijn en andermans) duistere verlangens en die het onderscheidingsvermogen van de zoeker zwaar op de proef stelden (maar ook uitzuiverden).

Van Vicovaro, over de Sacro Speco in Subiaco, tot op de Monte Cassino had Benedictus keer op keer met de 'streep door de rekening' te kampen. En telkens 'keerde hij tot zichzelf terug' of vluchtte hij in de stilte van zijn sobere kluis om er onder het alziend oog van God met het paradoxale van het leven in het reine te komen. Maar ook in die beslotenheid van het *habitare secum* ontdekte hij dan toch nog vele tegenstrijdige bewegingen die slechts met de 'flashes' van zijn wonderen naar de achtergrond konden worden gedrongen. Eén keer zelfs door toedoen van zijn geestelijke zus Scholastica die de moeder vond om haar broer te wijzen op de suprematie van de liefde boven de heilige plicht en die hem vervolgens in tranen 'dwong', daarbij geholpen door een losbarstende regenbui, om de gesprekken over de opgang naar God voort te zetten – een mirakel dat trouwens niet toevallig vlak voor zonsondergang plaatsvond: de nacht was meteen vrij voor de echte ontmoeting met de Onkenbare, een ontmoeting die door geen tijdstip, heilig officie of wat dan ook bepaald kan worden.

De sensatie van een verloren uur

Dat Gregorius de Grote die gefingeerde *narratio* van Benedictus' leven – met haar vele bekoorlijke *micro-story's* die de kunstmatig verzoende *expositio* van de Regel 'openbreken' – heeft willen schrijven, bewijst dat we hier te doen hebben met een hagiograaf die weet dat het godgewijde leven niet verleidt tot nuchtere *Auseinandersetzen* maar alleen klaarmaakt voor een sensatie die alle begrip te boven gaat. De sensatie met name van een verloren uur achter het venster van een torenkamer – een kijkuur dat een vruchtbare ambigüiteit

bewaart, die we alleen kunnen smaken als we de polen van licht en donker, hunker en rust, zelfverlies en zelfvervulling, vertrouwdheid en bevreemding, alledaagsheid en verhevenheid weer samen durven denken.

Zo eindigt de hagiograaf – op een notitie over de Regel, een hoofdstuk over Benedictus' voorspelling van de eigen dood en een miraculeuze genezing na – zijn beschrijving van de wederwaardigheden van een heilige met de sublieme levensles van een visioen. Dat droombeeld is bij machte de ziel van de aandachtige lezer(es) te verruimen en hem/haar voor te bereiden op een toekomst waarin evengoed een strijd tussen duisternis en licht aan de gang is, maar waarin tevens een zonnestraal door de nacht schiet, een flits die het goede en het kwade van de nietige wereld in één controleerbaar en overzichtelijk 'ding' samenbalt. Wat telt, is immers die 'andere' wereld die geen nacht meer kent en die schittert onder de Onoverwinnelijke Zon.

| Dirk Hanssens osb is monnik van de Leuvense benedictijnenabdij Keizersberg en hoofdredacteur van *De Kovel*.

- ¹ Gregorius de Grote, *Dialogen. Het leven van Benedictus en andere heiligen* (vertaald en van een nawoord voorzien door G. Bartelink en F. van der Meer, met een Ten geleide van dom Gerard Mathijssen osb), Sun, Nijmegen, 2001. De aangehaalde passages van de *Dialogen* in dit artikel, komen uit deze vertaling.
- ² Zie o.a. P. Bognioni, *Miracle et nature chez Grégoire le Grand*, Montréal/Paris 1974; William D. Mc. Cready, *Signs of sanctity; miracles in the thought of Gregory the Great*, Toronto 1989; Pearse Cusack, *An Interpretation of the Second Dialogue of Gregory the Great. Hagiography and St. Benedict* (Studies in the Bible and Early Christianity n° 31), Edwin Mellen Press, Lewiston (New York), 1993.
- ³ Gerard Mathijssen osb, "Vingerwijzingen naar het onzichtbare. De hand van God in de *Dialogen* van paus Gregorius", in: *De Kovel* 23 (2012/3) 24-33.
- ⁴ Zie o.m. de schitterende voordracht "Gregorius over de contemplatie" van G.J.M. Bartelink, in: E. Dekkers en G. Bartelink, *Voordrachten over de heilige Gregorius de Grote*, Monastieke Cahiers 31, Abdij Bethlehem, Bonheiden, 1986, blz. 67-78.
- ⁵ Burcht Pranger, *God (1000-1300) en andere essays over literaire aspecten van het christendom*, Verloren, Hilversum, 2013, blz. 96.
- ⁶ *In Ezechielem Homiliae* II, 5,17.
- ⁷ Cf. Esther de Waal, *God zoeken. De levensweg voor elke christen*, Monastieke Cahiers 37, Abdij Bethlehem, Bonheiden, blz. 103.
- ⁸ Zie o.a. *Moralia in Iob* 5,54 en 30,54.
- ⁹ *In Ezechielem Homiliae* II, 2,12.